

איכות וערכים

עמי שטייניץ

המאמר פורסם לראשונה בכתב העת, הכיוון מזרח, גיליון מס' 6 חורף 2002 – 2003, ובשנת 2007 בספר, קשת של דעות: סדר יום מזרחי לחברה בישראל, שיצא לאור לכבוד עשור לפעילות "הקשת הדמוקרטית המזרחית".

שאלת הייצוג של כותבים מזרחיים בתוכנית הלימודים לבגרות בספרות מערבת מושגי איכות וערכים שמקורם ביצירת האמנות. פרופ' הולצמן, יו"ר הועדה הציבורית המנסחת את תוכנית הלימודים, מבקר את דרישת מנכ"ל משרד החינוך, רונית תירוש, לשלב שלושים אחוזים של יוצרים מזרחיים בתוכנית הלימודים לבגרות. לדבריו מקצוע הספרות הוא מקצוע "רווי ערכים" וכי אין "שום יוצר מזרחי שעומד בקנה המידה" של טובי היוצרים הישראלים במאה ה-20. (1) האופן בו ערכים אמנותיים מסומנים כממשות שציבור מסוים לא בא בשערה מחייב להביט אל התפקיד החברתי של האמנות ואל השימוש הנערך במושגי האיכות והערכים.

אמניות ואמנים מתחומי הספרות, המוזיקה, התיאטרון, הקולנוע והאמנות החזותית, יוצרים עבודות שמופיעות בציבור ועשויות לזכות להכרה כנכס רוחני. הרגע האישי של התהוות היצירה מתפתח אל מסלול של ייצוג והכרה ציבוריים. הביטוי האמנותי מופיע במסגרת חברתית ובמסגרתה הוא צובר את מעמדו כנכס. השיפוט לגביו נובע ממפת הכוח התרבותית והכלכלית שמניעה את החברה. הניסיון למצב את האמנות במעלות של איכות ולצמצמה בקרב מביני דבר גורר לא אחת ביטויים של הוצאה מן הכלל. האם ניתן כלל לקיים דיון באיכות כאשר אין כביכול שום יוצר מזרחי שעומד בקנה המידה? האם קיימת איכות אמנותית שאינה חלק מאמנה חברתית?

קנאת סופרים מבטאת את חיוניות התפתחותו של השיח התרבותי. אולם, כשיח היא נתונה לחלוטין במסגרת הדיון הציבורי. היצירה התרבותית היא מוקד של הדמיה בו מתרחשים, מתפרקים ומעוצבים משמעויות קיומיות. האיכות מתקיימת בתנאי שניתן לשלול אותה או להרכיבה מחדש. האיכות מסמנת מוקד בו מתבררות תפיסות תרבותיות. ערכים ואיכות נוצרים כאשר שפת האמנות מביעה מורכבות אנושית, כאשר ביטוי אישי כותב את הזירה הציבורית. הניסיון לנכס את האיכות סותם את מקורות השינוי הציבוריים של קיומה. כינון ומיסוד נוקשים של האיכות כנכס צאן ברזל מסכנים את עצמאותה וחושפים יסודות מעמדיים שמנסים להגדירה. האיכות היא אמת מידה אך היא גם פיתוי לשלוט במקורות הביטוי של התרבות האנושית. מהם הצלילים שישמעו ברקע? כיצד תרשם השפה? מה תהא התמונה החזותית הניבטת לעין? ואת מי כל אלה יבטאו? כמו כל נכס מעמידה האיכות את העוסקים בה במבחן. אפשר להבין את מקומה כמרכיב באמנה חברתית ואפשר לנהוג בה ברכושנות.

האיכות נשקפת משני כיווני התייחסות: חברתי ומתוחם. במהלך החברתי משמשת האמנות כאחד היסודות הציבוריים השותפים לדיון מתרחב במשמעות האוניברסלית של התרבות האנושית. הכיוון המתוחם ממוקד ביצירה כישות פנימית בעלת סגולות מובחנות. המבט המתוחם מצמצם מיסודו ונקלע עקב כך לעמדות המוציאות מהכלל כדוגמת הטענה שאין שום יוצר מזרחי משמעותי. גם אם הכוונה במקור ערכית הרי ששיטת הטיעון האדישה לפערים והדיבור המכליל חושפים מוקד מעמדי וקבוצתי המניע את הכיוון המתוחם. האיכות מציבה מבחן למי שעוסקים ביצירה התרבותית. מצד אחד היא עדויה בכוחות חיוניים ועצמאיים ומצד אחר היא נטועה בהקשר החברתי של מופעה. ההתנגדות ליסודות חברתיים שמביע הכיוון המתוחם מסירה מעל פניו את צעיף המקצועיות ומגלה מרכיבים של שליטה ומוצא המניעים אותו. אירועי אמת התובעים לשנות את תנאי השליטה בנכסים הרוחניים מגלים את המקום הפוליטי בו נתון שיח האיכות והערכים ואת כפיפותו לתנאי השטח האזרחיים. רגעים אלה חושפים בישראל את הזהות המסובכת של אישיותה התרבותית ואת הדרך לפיה מנוסח מקומה בין מערב למזרח ובין עולם ראשון לעולם שלישי.

בשתי תגובות שפורסמו בגיליון אוגוסט 2002 של כתב העת לאמנות "סטודיו", שסקרו את תערוכת דוקומנטה 11 שנערכה בקיץ של אותה שנה בעיר קאסל שבגרמניה, אפשר למצוא רגע כזה. הדוקומנטה מתרחשת אחת לחמש שנים ונחשבת לתערוכה הבינלאומית החשובה לאמנות עכשווית. את תערוכות הדוקומנטה עורכים אוצר או אוצרת המתמנים מטעמה. את דוקומנטה 11 הוזמן לאצור אוקווי אנביזור, בן 39, מניגריה. האוצר מאפריקה לא הסתפק בכבוד שניתן לו ואצר באירופה תערוכה עם נוכחות משמעותית של אמני העולם השלישי שכללה עבודות רבות בוידאו ותצלומים שמתעדו מציאות חברתית במקומות שונים בעולם.

דעתה של שרה בריטברג-סמל, עורכת כתב העת, אינה נוחה מהעקרונות המנחים שקבעו את התצוגה בדוקומנטה. דבריה אינם מוגבלים לתוצר האוצרותי שהוצג בדוקומנטה. את השגותיה היא מביעה תוך התייחסות נדירה לאוצר, למשפחתו ולהתנהגותו. הפרטים אודות האוצר אינם בגדר צבע המעטר את תגובתה של בריטברג-סמל. הם מערערים על שיקול הדעת שהביא למינוי ומטילים ספק בכישוריו. האוצר לטענתה של בריטברג-סמל הוא "ניגרי במוצאו, ממשפחה עשירה במיוחד, שבתוך פחות מעשר שנים הפך משומר ראש אישי ומשורר לעת מצוא, שמסתובב בשולי חבורות בבתי הקפה של הסוהו, לאיש עם המשרה הנכספת ביותר בעולם האמנות. לפני שקיבל את הג'וב הוציא בניו-יורק מגזין קטן לאמנות אפריקנית ואצר שתיים שלוש תערוכות שאפריקה במרכזן". (2) טעות גוררת טעות ולדוקומנטה נבחר מי שפיו וליבו אינם שווים. "האיש מאייש את המשרה באלגנטיות לא מצויה וניכר בו שהוא נהנה לדפוק הופעה שגורמת לאירופאים להחוויר – הוא מתלבש בדיוק כמוהם, רק שהוא יודע לעשות זאת הכי טוב והכי יקר...מפה לאוזן עוברת השמועה שהנעליים שלו תפורות במיוחד בשבילו (ובלונדון)...וכך מסתובב האיש עם בגדי המלך, עם גוף תמיר של שומר ראש ועם פנים אפריקניות...שום דבר בו לא מזכיר אפילו קצה קצהו של דיכוי, מה שמעצבן חלק גדול מהקהל, שיודע איך הוא רוצה לראות את הכושי שלו". בפענוח עד דק נלכד במערומיו המלך הזר הפולש אל מחוזות לא לו.

לא מטעמי רכילות נבחן האוצר קובעת בריטברג-סמל "הסגנון האנביזורי הוא מפתח להבנה של הדוקומנטה והבגד הוא סימפטום שמייצר כיוון....נראה שהאיש הזה שהגיע לאן שהגיע לאחר מאה שנות מודרניזם....אמר כאן דבר או שניים שראויים להישמע דווקא בהימנעויות שלו – הימנעויות מופגנות. ראוי לשים לב ולנסות לפענח" לא סתם הופך "האיש הזה" מטרה לחיצים מושחזים. במקום להודות על חסדי ה"ג'וב" בחר האוצר להציג תערוכה בה רוב המשתתפים הם אמנים מארצות העולם השלישי ועיקרה לטענת בריטברג-סמל "מפגן דוקומנטרי". מפגן זה מצוי, לתפיסתה, מחוץ לתחום האמנות. "אחרי יומיים בתערוכה אמרו כולם לכולם 'זה ערוץ שמונה', 'זה CNN מעורב בנשיונל ג'אוגרפיק' ולפעמים אמרו יותר מזה – 'זו בגידה באמנות'." לא ברור מי הם ה"כולם" הנידונים, אולם האזכור של ערוץ שמונה והשימוש במילת התבשיל, מעורב, מעלים ניחוח של מרקחת מישראל.

הדוקומנטה לא המציאה את זה, טוענת בריטברג-סמל, אפילו בישראל מופיעים סרטים דוקומנטריים בתערוכות. גם "סטודיו" בזהירות ראויה "מדווח על סרטים דוקומנטריים יוצאי דופן". ובכלל "בישראל, בעידן של התפרקות חברתית, המקום של הסרט הדוקומנטרי מרשים במיוחד. הוא מצליח לדווח לתל-אביב על בת-ים, דיווח פוקח עיניים שכאילו הגיע מעבר להרי החושך, שלא לדבר על השטחים". התחום הזה, סרטים דוקומנטריים, הוא אכן מרשים כאשר בת-ים מבליחה באמצעותו דיווח לתל-אביב, אך בינו לבין אמנות עדיין יש מרחק. דווקא הסרט הדוקומנטרי, המשובח לכשעצמו ואינו, מה לעשות, אמנות, "מאיר תחומים אפלים תוך חיבור רגשי...גם אצל מי שאטומים לכאורה לבעיות חברתיות-פוליטיות..." נתפס כ"שווה אלף כנסים עבור אוקווי אנביזור והתיאורטיקן הצמוד שלו, סאראט מהראג', הודי יליד דרום אפריקה שפועל בלונדון ומתמחה בהבדל תרבותי ושיח פוסט-קולוניאלי."

כך, לאחר הדחת האוצר מפאת כישוריו הלקויים וגיבוי הראוותניים, ולאחר הדחת אופן הייצוג המרכזי שבחר, זוכים הקוראים ללמוד בחמש שורות מסויגות על קו המחשבה של דוקומנטה 11. "אנביזור ומארג' באים מהעיסוק בהתנגשות התרבותית שנוצרת בפלונטר של העולם השלישי והעולם הראשון, שמעורבים היום זה בזה כך שכל ניסיון להפרדה טריטוריאלית חד צדדית נראה לא ריאלי; זו עובדה שהם אוהבים להדגיש – דה-טריטוריאליזציה היא שם המשחק; העולם השלישי הוא לא 'שם'." למרות דומות אפשרית בין העידן של התפרקות חברתית בישראל לבין ההתנגשות התרבותית בין עולם שלישי ועולם ראשון, ולמרות שמדובר בניסיון מעניין, אולי, לראות ב-"שם" מקום שהוא יותר ממקור דיווחים מעבר להרי החושך, הוצא כבר התיעודי מגדר האמנות.

ההרחבה התיעודית של שפת האמנות בצירוף ההימנעויות המופגנות של האוצר מניגריה מערערים כנראה את מערך החלוקה של משאבי האמנות. מי שנזעק מההשפעה השלילית של קנה המידה הכמותי ככלי לבירור האיזון התרבותי העדין בין קבוצות זהות שונות, יכול ללמוד פרק מההקפדה הרבה לפיה נבחן אוצר הדוקומנטה. לאחר מאה שנות מודרניזם שלוו גם בגזענות ובקולוניאליזם נבחר לראשונה אוצר מאפריקה לאצור את הדוקומנטה. האוצר בחר בקו מחשבה המנסח אחרת את מאזן התרבות בין עולם ראשון לעולם שלישי. גם לו קבע שכל משתתפי הדוקומנטה יהיו נציגי העולם השלישי וכל העבודות בה יהיו תיעודיות לא היה משתנה מהותית מאזן הייצוג הנשען על מאה שנות מודרניזם והמכלול האירופי של מוזיאונים, גלריות, אקדמיות, אמנים ועוצמה כלכלית. הנהלת הדוקומנטה סברה כנראה שאירופה מסוגלת לעמוד באתגר של איזון אחר.

אולם, אם אירופה מתרשלת יש בישראל מי שיגונן עליה מפני עצמה. "אנביזור חזק בייצוג העולם השלישי" סופרת בריטברג-סמל "כ- 60% מהתערוכה – אבל הוא הרגיש פטור ממחויבות לייצוג של אסתטיקה 'ילידית', ובוודאי פטור משאלות על שפת האמנות" הספירה הבוחנת, בהפוך על הפוך ובציניות דקיקה, מפנה כלפי האוצר את אמת המידה הכמותית בה

משתמשת לעיתים הביקורת הפוסט קולוניאלית. האוצר בבחירותיו פסח, רחמנא ליצלן, על ייצוג של אסתטיקה "ילידית" אירופית. לאוצר מאפריקה אין מאה שנות מודרניזם ולא דקה אחת של חסד. ללא כחל וסרק הוא נבחן ונשפט באמת מידה כמותית שלאורך שנים ובימים אלה ממש נחשבת עדיין כיציאה של שד מבקבוק וכפגיעה בערכים אמנותיים טהורים.

הפגיעה באירופה אינה כמותית בלבד. שלב אחר שלב נחשפות המגמות האמיתיות של שיקולי האוצר. "אנביזור מדבר כאפריקני אבל מתנהג כאמריקני." מסבירה דורית לויטה-הרטן "על הכאב הנורא של היהירות הלבנה הוא מפצה בהרג אב אדיפלי; הוא נוקם בשם כל האמנים הלא-מערביים שלא הוזמנו לדוקומנטות בעבר...אנביזור מוחק את המיתוס האירופאי של האמן, את ההיסטוריה האסתטית של המופרעות. האמן שלו אינו מופרעות גאונית אלא יוצר סדר, מחויב חברתית ומעל לכל מרפא ומתעד" הרג, נקמה, מחיקה הן מילים שמצביעות כי העניין כלל לא פשוט. "במונחי מלחמה" מוסיפה לויטה-הרטן "הקרוב הוא בין תפיסת האמנות כבינתחומית, דוקומנטרית ומשרתת אידיאולוגיה, לבין תפיסתה כעיקרון של תענוג" הרמה החזיתית של הטיועונים מבהירה כי מדובר לכאורה בשני צדדים עקרוניים. צד אחד חברתי: מתעד, מרפא, מחויב, יוצר סדר ומשרת אידיאולוגיה וצד אחר מתוחם: מתמקד בגאונות האמן, במופרעות ובתענוג האסתטי.

התאווה למופרעות, גאונות ולתענוג תוצרת אירופה מעניינים עד מצמררים כאשר הם מנוסחים בישראל. הנכונות להעדיף תוצרת זו מצביעה על הלך נפש מרתק מבחינת תפקיד האמנות בחברה ומבחינת הזהות המערבית של הנכסים התרבותיים המקומיים. בחסות שמירת סף הגאונות נערך כאן עימות בין פרשנות מצמצמת לבין פרשנות מרחיבה של הגדרת האמנות. התפיסה המצמצמת המגוננת כביכול על גאונות האמן מעניינת מפני שהיא לכודה במבוי הסתום של חסימת שער הכניסה לנכסים תרבותיים ובמצוקה הנפשית של עימות ושל אבדן. "ואיפה האמנות?" שואלת בריטברג-סמל "זו שאינה דוקומנטרית במובן הישיר, זו שנאבקת על שפה, צורה ודרכי ביטוי שמקיימים זרות בסיסית לעולם שם בחוץ?

שתמיד מפתיעה במשונות שלה ביחס לרצפים אחרים? ובכן היא לא התחום שלהם, כמו שהיא לא התחום של כמעט כל מי שאינו ממש בתחום, כלומר באמנות. בלשון גסה אפשר לומר שאמנות בת זמננו מתקיימת היום בין מי ששייך לתחום לבין האספנים שרוכשים אותה. האספנים הם כמעט הקשר היחיד שהאמנות מקיימת עם מה שאיננו היא. נדיר לראות את האמנות הפלסטית של היום מקיימת קשרים עם אמנויות אחרות או עם אנשים מתחומים אינטלקטואלים שלא לדבר על ה'איש ברחוב'. ההרמטיות שהיא משדרת היא כמעט בלתי נסבלת". הנזיריות התמוהה המתוארת לעיל אינה מזוככת כפי שהיא מבקשת להראות. הקשר שלה לאספנים הוא גם הקשר לממון, לשכבות המבוססות, לתפיסה המערבית המובילה, למוקדי השליטה במוזיאונים ולשלטון בכלל. יש לה מה להפסיד מיצירת סדר אחר ולכן היא מדמה מצוקה ללא מוצא. "הווייתור של אנביזור" כותבת בריטברג-סמל "ראוי שידאיג את מי שהתחום בנפשו. האם יתכן שההרמטיות היקרה לנו מכל הופכת ברגע ההיסטורי הזה למקפצת התאבדות? אם הדוקומנטה ויתרה על האמנות כ'זרות', מי נשאר?"

האפשרות באירופה לוותר מעט על האמנות כזרות לא הגיעה עדיין לחלק מחופי הארץ. בשם נכסיו של "אנחנו" כלשהו נערכת מגננה על ערכים של צמצום ומובעת חרדה ברמה של מלחמה והתאבדות. ההיסטוריון יעקב טלמון בספרו "מיתוס האומה וחזון המהפכה" מתאר מנקודת מבט היסטורית סוג אחר של הגנה על זרות שנכפתה דווקא על יהודים באירופה בעת הניסיון לגיבוש תופעת הלאומיות בסוף המאה ה-19. "כדת המונים" כותב טלמון "נזקקה הלאומיות לביטחון עצמי הנובע מהכרת עליונות על הזולת. רגשות אנטי יהודיים סיפקו את הבולמוס לאמונת-משענת כזו, המלמדת כביכול, שכל הטוב טמון ב'נו' וכל הרע – ב'זולתנו'; ה'אנו' מצטייר כפי שהיינו רוצים להיות, ו'זולתנו' – כפי שהם במירעם; את הווייתנו שלנו מאיר האור הפנימי ואילו הם, הזרים, נתונים בחשכת אימים;...ל'אנו' מיחסים כל רגש נעלה, את כל הצרכים המעודנים, כל אידיאליזם נוסח פאוסט, גבורה נוסח פרומתאוס, את כל רגישותו וגאונו של העולם בענייני אמנות". (4) אולי כך ניתן להבין את

הנפתולים לפיהם מסכת מופרעות ומשונות משמרת סדר ומחויבות חברתית מזולזלת משנה
אותו.

למרבה הצער הלקח של היהודים באירופה אינו מעורר ספק בהזדהות האמנותית עם זרות,
הרמטיות וגאונות תוצרת המערב ולא יוצר אחווה טבעית עם חויית הקיום של העולם
השלישי. ההתנגדות ליוצרים מזרחים בתוכניות הלימוד והחשש הקיומי מהתצוגה
בדוקומנטה 11 מבטאים את עוצמת השייכות שהושתתה כאן למה שבמאה שנות מודרניזם
פעל גם לדחיית מי שנמשכים אליו. חבל שתסבוכת זו והביקורת פה אודות אפיונים
סטריאוטיפיים מערביים של "מקומות אחרים" ושל "דרכים שבהן מייצר עולם האמנות את
עצמו בלא הרף כטריטוריאליות תחומה" (5) לא שינתה, דווקא בקשר לתערוכה הנערכת
בגרמניה, את השלילה הגורפת של אמנות מישראל עקב הסכסוך האלים עם הפלסטינים. כך
נמנע ייצוג של אמנות תיעודית משמעותית השונה מהשיגיון האופטי בו נתונים שומרי סף
המערב המקומיים.

1. "תירוש דורשת יוצרים מזרחים בבגרות בספרות" הארץ, 7.10.2002
2. שרה בריטברג-סמל, דוקומנטה בתפירה עילית, עמ' 25-33, סטודיו מס' 135, אוגוסט
2002
3. דורית לויטה-הרטן, תשוקה מביתת, עמ' 37-39, סטודיו מס' 135, אוגוסט 2002
4. יעקב טלמון, מיתוס האומה וחזון המהפכה, עמ' 249, עם עובד, 1981
5. אירית רוגוף, אמנות / תיאוריה / מקום אחר, עמ' 36, סטודיו מס' 135, אוגוסט 2002

